

24. Türkçede Gereklilik İşaretleyicilerinin Tarihî Gelişimi: Tarihî Türk Lehçeleri ile Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme¹

İlknur KARAKAYA²

APA: Karakaya, İ. (2026). Türkçede Gereklilik İşaretleyicilerinin Tarihî Gelişimi: Tarihî Türk Lehçeleri ile Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (52), 414-429. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20996429>

Öz

Gereklilik, kiplik alanı içerisinde yer alan ve bir eylem, durum ya da oluşun zorunlu, gerekli veya uygun olduğunu ifade eden anlamsal kategorilerden biridir. Türkçede gereklik anlamı yalnızca belirli bir kip ekiyle değil, çeşitli ekler, sözcükler ve birleşik yapılar aracılığıyla işaretlenmektedir. Bu nedenle gereklik kategorisinin tarihî gelişimi, tek bir gereklik eki üzerinden değil, gereklik anlamını ifade eden dilsel unsurların tarihî süreç içerisindeki değişim ve süreklilikleri üzerinden takip edilebilmektedir. Bu çalışmada Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan gereklik işaretleyicileri incelenmiştir. Çalışmanın amacı, söz konusu lehçelerde gereklik anlamını karşılayan işaretleyicileri tespit etmek, bunların biçimsel ve işlevsel özelliklerini ortaya koymak ve tarihî süreç içerisindeki gelişimlerini değerlendirmektir. Araştırmada tarihî ve çağdaş metinlerden elde edilen veriler nitel yöntemle incelenmiş; gereklik işaretleyicileri morfolojik, sözlüksel ve morfoloji-leksikoloji bağlantılı yapılar çerçevesinde değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda Türkçenin tarihî dönemlerinde gereklik anlamını karşılayan müstakil bir gereklik ekinin bulunmadığı, bu anlamın farklı dönemlerde çeşitli ekler, sözcükler ve analitik yapılar aracılığıyla ifade edildiği tespit edilmiştir. Ayrıca bazı işaretleyicilerin belirli dönemlerle sınırlı kaldığı, bazılarının ise tarihî süreç içerisinde biçim ve işlev değişikliklerine uğrayarak sonraki lehçelerde de varlığını sürdürdüğü görülmüştür. Çalışma, Türkçede gereklik kategorisinin tarihî gelişimini bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirerek gereklik işaretleyicilerinin değişim ve sürekliliklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Gerekliklik, kiplik, gerekliklik işaretleyicileri, tarihî Türk lehçeleri, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı - Turnitin / İthenticate / İntihal, Oran: %17

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 13.05.2024-**Kabul Tarihi:** 28.06.2026-**Yayın Tarihi:** 29.06.2026; DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20996429>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Doktora Öğrencisi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı / PhD student, Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Studies, Department of Modern Turkic Dialects and Literatures (Ankara, Türkiye), **e-posta:** ilknurkarakaya@gmail.com **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0003-2554-4111>, **ROR ID:** <https://ror.org/05mskc574>, **ISNI:** 0000 0004 7221 6011

The Historical Development of Necessity Markers in Turkish: A Comparative Study of Historical Turkic Varieties, Uzbek and New Uyghur Turkish³

Abstract

Necessity is one of the semantic categories within the domain of modality and expresses that an action, state, or event is obligatory, required, or appropriate. In Turkish, necessity is marked not only through a specific mood suffix but also through various affixes, lexical items, and analytic constructions. Therefore, the historical development of necessity cannot be traced through a single necessity marker; rather, it should be examined through the diachronic development and continuity of the linguistic devices expressing necessity. This study investigates the necessity markers used in Old Turkic, Old Uyghur, Karakhanid, Khwarezm, Kipchak, and Chagatai Turkish, as well as in the contemporary Turkic varieties Uzbek and New Uyghur Turkish. The aim of the study is to identify the markers expressing necessity in these varieties, to reveal their formal and functional characteristics, and to evaluate their historical development. The data obtained from historical and contemporary texts were analyzed qualitatively, and the necessity markers were examined within the framework of morphological, lexical, and morpho-lexical constructions. The findings indicate that Turkish did not possess an independent necessity suffix throughout its historical development and that the meaning of necessity was expressed through different affixes, lexical items, and analytic structures in different periods. Furthermore, while some markers were restricted to particular historical stages, others continued to exist in later Turkic varieties by undergoing formal and functional changes. By adopting a comprehensive diachronic perspective, this study aims to reveal both the continuity and the transformation of necessity markers in Turkish.

Keywords: Necessity, modality, necessity markers, historical Turkic varieties, Uzbek and New Uyghur Turkish

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received – Turnitin /Ithenticatge, Rate: 17 %

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 13.05.2024-**Acceptance Date:** 28.06.2026-

Publication Date: 29.06.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.20996429>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Dil, insanın düşünce dünyasını yansıtan, iletişimi sağlayan ve toplumsal yaşam içerisinde sürekli gelişen çok yönlü bir sistemdir. Bu yapı, dil birim ve öğelerinin farklı yaklaşım ve sınıflandırmalarla incelenmesine yol açmış, dilin anlam üretme ve aktarma işlevinin çeşitli boyutlarıyla ele alınmasını gerekli kılmıştır (Aksan, 2015, s. 11).

Tarihsel süreç içerisinde dil çalışmalarının uzun süre dil bilgisinin konusu olarak ele alındığı görülmektedir. Geleneksel dil bilgisi anlayışında dil, büyük ölçüde biçim merkezli bir yaklaşımla değerlendirilmiş; dil bilimsel kategoriler kurallar çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu anlayışta temel amaç doğru biçimleri belirlemek ve dil kullanımını belirli kurallar çerçevesinde değerlendirmektir (Kerimoğlu, 2019, s. 2-3; Aydın, 2007, s. 23).

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında modern dil bilimin ortaya çıkmasıyla birlikte dil çalışmalarında önemli değişimler yaşanmıştır. Saussure ile birlikte dil, birbirleriyle ilişkili birimler bütününden oluşan bir sistem olarak ele alınmış; daha sonra gelişen işlevselci yaklaşımlar ise dil birimlerinin yalnızca biçimsel özellikleriyle değil, üstlendikleri işlevlerle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur (Aydın, 2007, s. 17-18; Erkman Akerson ve Ozil, 1998, s. 28-35). Böylece dil incelemelerinde biçimden çok işlevin, başka bir ifadeyle “biçimlerin hangi anlamları taşıdığından” çok “anlamların hangi dilsel araçlarla ifade edildiğinin” araştırıldığı bir yaklaşım ön plana çıkmıştır (Benzer, 2010, s. 145-152).

Bu yaklaşım, kip ve kiplik çalışmalarında da etkisini göstermiştir. Kip ve kiplik kavramları dil bilim literatüründe uzun yıllardır tartışılan, ancak sınırları ve birbirleriyle olan ilişkileri konusunda tam bir görüş birliği sağlanamayan kavramlardır. Özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kip ve kipliğin tanımı, kapsamı ve sınıflandırılması üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bybee ve Fleischman (1995), kipi biçimsel bir dil bilgisi kategorisi, kipliği ise anlamsal bir alan olarak değerlendirmiş; kiplik anlamlarının morfolojik, sözlüksel, söz dizimsel ve bürünsel araçlarla ifade edilebileceğini belirtmiştir (s. 2). Nuyts (2006), kip ve kiplik arasında ayırım yapan yaklaşımları öne çıkarmış; kipi gramatik, kipliği ise konuşurun olay ve önermeye yönelik tutumunu yansıtan anlamsal bir kategori olarak değerlendirmiştir (s. 1-8). Benzer şekilde de Haan (2006), kipliği semantik bir alan, kipi ise bu alanın dil bilgiselleşmiş görünümü olarak tanımlamıştır (s. 32-36). Palmer’in (2001) çalışması ise modern kiplik çalışmalarının temel başvuru kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Palmer (2001), kipliği konuşurun önermeye karşı tutumunu yansıtan anlamsal bir kategori olarak ele almış ve kiplik anlamlarının farklı dilsel araçlarla işaretlenebileceğini ortaya koymuştur (s. 19-22).

Uluslararası dil bilim çalışmalarında benimsenen bu yaklaşım, Türkoloji alanındaki kuramsal çalışmalarda da karşılık bulmuştur. Guzev (2004, 2007), Türk gramerini işlevsel bir yaklaşımla ele almış; kip ve kiplik kategorilerini bu kuramsal çerçevede değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, daha sonraki Türkoloji çalışmalarında da etkisini sürdürmüş ve çeşitli araştırmacılar tarafından benimsenmiştir.

Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde ise geleneksel gramerlerde kip kategorisinin çoğunlukla fiil çekim sistemi içerisinde değerlendirildiği görülmektedir. Banguoğlu (2015), Deny (2012), Ediskun (1999), Eker (2013), Ergin (2013), Gencan (2007) ve Korkmaz (2014) gibi araştırmacılar çalışmalarında kip kategorisini fiil çekimi çerçevesinde incelemiş, bildirme ve tasarlama kipleri ayırımına yer vermişlerdir. Bu çalışmalarda kiplik kavramı ya hiç ele alınmamış ya da kip başlığı altında

değerlendirilmiştir. Buna karşılık Aslan Demir (2008), Balcı ve Balcı (2015), Benzer (2012), Çürük (2010), Dallı (2018), Dinar (2020), Erk Emeksiz (2008), Hirik (2013), Karaağaç (2013), Kerimoğlu (2011, 2021), Kocaman (1981), Seçkin (2014), Toktar ve Deniz Yılmaz (2023), Uzun (1998) ve Yazıcı Ersoy (2014) gibi araştırmacılar kip ve kiplik arasında ayırım yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Bu yaklaşıma göre kip, kiplik anlamlarının dildeki gramatikleşmiş görünümünü oluşturan biçimsel bir kategori; kiplik ise konuşurun önerme karşısındaki tutumunu, değerlendirmesini ve bakış açısını yansıtan anlamsal bir kategoridir. Bu yaklaşımda kiplik yalnızca çekim ekleriyle değil; sözlüksel, söz dizimsel ve bağlamsal unsurlarla da işaretlenebilmektedir. Dolayısıyla kiplik çalışmaları, belirli biçimlerin incelenmesinin ötesine geçerek anlamın hangi dilsel araçlarla ifade edildiğini araştıran bir alan hâline gelmiştir.

Bu çalışmada kiplik, konuşurun önerme karşısındaki tutumunu yansıtan üst bir anlamsal kategori olarak ele alınmış; kip ise bu kiplik anlamlarının dildeki gramatikleşmiş görünümünden biri olarak değerlendirilmiştir. Zaman kategorisi ise kipten bağımsız ya da onunla ilişkili biçimde ortaya çıkabilen bir dil bilimsel kategori olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım doğrultusunda bir cümle yalnızca kiplik, kip veya zaman açısından değerlendirilmek zorunda değildir. Dilsel bağlama göre bu kategorilerden biri ya da birkaçı aynı anda kullanılabilir, bazı durumlarda ise kiplik, kip ve zaman birlikte işleyebilmektedir.

Kiplik alanları içerisinde yer alan kategorilerden biri de gerekliliktir. Gereklilik, en genel anlamıyla bir eylemin, durumun ya da oluşun gerçekleşmesinin zorunlu, gerekli veya uygun olduğunu ifade eden bir anlam alanıdır. Konuşurun olay ya da durum karşısındaki değerlendirmesini yansıtan bu kategori, Türkçede tarihî dönemlerden günümüze kadar farklı dilsel araçlarla işaretlenmiştir. Türkçe, gereklilik anlamını ifade etme bakımından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Gereklilik anlamı yalnızca belirli bir ek aracılığıyla değil; çeşitli ekler, sözcükler ve bunların birleşimiyle oluşan yapılar aracılığıyla da ifade edilebilmektedir. Bu doğrultuda gereklilik işaretleyicileri morfolojik, sözlüksel ve morfoloji-leksikoloji bağlantılı olmak üzere üç grupta değerlendirilebilir (Güler, 2018, s. 254-255). Morfolojik işaretleyiciler gereklilik anlamını doğrudan ekler aracılığıyla kodlarken, sözlüksel işaretleyiciler *gerek*, *lazım*, *şart*, *meçbur*, *zorunlu* gibi çeşitli kelime ve kelime gruplarıyla bu anlamı karşılamaktadır. Morfoloji-leksikoloji bağlantılı işaretleyiciler ise *-mAk gerek*, *-mAk şart*, *-sA gerek*, *-sA lazım* gibi eklerle sözlüksel unsurların birlikte kullanılmasıyla oluşan yapılardan meydana gelmektedir. Bu çeşitlilik, gereklilik kategorisinin Türkçede yalnızca eklerle işaretlenen unsur olmadığını, farklı dilsel düzlemlerde işaretlenebilen bir anlam alanı olduğunu göstermektedir.

Ancak Türkçenin tarihî dönemleri incelendiğinde gereklilik anlamını karşılayan müstakil bir gereklilik ekinin bulunmadığı, bu anlamın çeşitli ekler, sözcükler ve birleşik yapılar aracılığıyla ifade edildiği görülmektedir. Bu nedenle gereklilik kategorisinin tarihî gelişimi, belirli bir kip ekinin gelişiminden ziyade gereklilik anlamını işaretleyen dilsel unsurların tarihî süreç içerisindeki kullanımları üzerinden takip edilebilmektedir. Bu çalışmada gereklilik anlamını ifade eden ekler, sözcükler ve birleşik yapılar gereklilik işaretleyicileri olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Köktürk Türkçesinden başlayarak Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde; çağdaş lehçelerden ise Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde gereklilik anlamının farklı işaretleyiciler aracılığıyla karşılandığı görülmektedir.

Köktürk Türkçesinde Gereklilik İşaretleyicileri

Köktürk Türkçesine ait yazıt ve metinlerde gereklilik ifade eden örnekler tespit edilememiştir. Diğer tarihî Türk lehçelerinde gereklilik ifadesinde kullanılan “*kergek*” kelimesinin yer aldığı sınırlı sayıda

cümlede de açık bir gereklilik anlamı yoktur:

özi anca kergek bolmış “(Sonra) kendileri öylece vefat etmişler.” (KT D3-4)

Bu durum, gereklilik kategorisinin Köktürk Türkçesinde henüz sistemli bir görünüm kazanmadığını veya mevcut metinlerin niteliği nedeniyle tespit edilemediğini düşündürmektedir.

Eski Uyğur Türkçesinde Gereklilik İşaretleyicileri

Eski Uyğur Türkçesinde gereklilik kipi ifadesi için özel bir şekil ve zaman eki yoktur. Gereklilik ifadesi -*gU kergek*, -*mİş kergek*, -*mAk kergek*, -*gU ol*, -*gUUK ol* olmak üzere beş farklı şekilde ifade edilmiştir (Eraslan, 2012, s. 350-351). -*gU* ekiyle yapılan gereklilik, -*gU ol* veya -*gUUK ol* şeklinde genişletilerek kullanılmıştır. Şahıs unsuru cümlelerin öznesi veya ana yükleminden anlaşılmaktadır. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Klasik Çağatay dönemlerinde görülmüş, daha sonra görülmemiştir (KTLG, 2019, s. 552). -*mİş kergek* kalıbı, Eski Uyğur Türkçesinin en işlek gereklilik kipi ifadesidir (Bulak, 2017, s. 358). Bu yapı, sadece Eski Uyğur Türkçesi döneminde vardır. -*gU* ekinin, -*mİş* ve -*mAk*'tan farklı olarak daha Eski Uyğur Türkçesinde *kergek* kelimesine ihtiyaç duymadan gereklilik ifade edebildiği görülmektedir (KTLG, 2019, s. 553). Eski Uyğur Türkçesinde gereklilik anlamı veren yapılar şu şekildedir:

-*gU kergek*: *bolğu k(e)rgek* (KTTYDG, s. 360).

-*mİş kergek*: *nomlamışım kergek* (KTLG, s. 552), *yorumış kargäk* (İKPÖ, LVII), *sözlemiş kergek* (UAY, 3/1).

-*mAk kergek*: *tutmak kergek* (KTLG, s. 551), *tayanmak k(e)rgek* (KTTYDG, s. 360).

-*gU ol*: *tigü ol* (ETS, 11/140), *tapıngu ol* (ETS, 11/143), *körgü ol* (ETS, 20E/123), *sa□ıngu ol* (ETS, 20E/127), *kirmegü ol* (KTTYDG, s. 359).

-*gUUK ol*: *tegingülüğ ol* (ETS, 8/7), *olurguluğ ol* (ETS, 8/15).

Karahanlı Türkçesinde Gereklilik İşaretleyicileri

Karahanlı Türkçesinde gereklilik çekimi -*gU*, -*gU kerek*, *kerek ...-sA* yapıları olmak üzere üç farklı şekilde ifade edilmiştir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 193). Bu yapılar dışında az da olsa -*gU ol* yapısıyla gereklilik ifade eden örnekler de vardır: *suyur□ağu ol* (KB, 3388), *öğretgü ol* (KB, 4166). -*gU* eki, Karahanlı döneminin yaygın gereklilik kip ekidir. *Kerek ...-sA* kalıbı bu dönemde ortaya çıkmış, Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde de kullanılmıştır (KTLG, 2019, s. 555). Karahanlı Türkçesinde gereklilik çekiminde öz kelimesi ve şahıs zamirleri kullanılarak şahıs ifadesi sağlanmıştır: *öteğü kerek men* (KB, 1593), *bilgü öz* (KB, 1897), *sen ayğu kerek* (KB, 1910). Karahanlı Türkçesinde gereklilik anlamı veren yapılar şu şekildedir:

-*gU*: *□ılğu* (KB, 109), *sözlemegü eşitgü* (KB, 1913), *□ılmağumu* (KB, 5772), *tatğu* (AH, 440).

-*gU kerek*: *o□ıtğu kerek* (KB, 641), *sev□ingü kerek* (KB, 1910), *itingü kerek men* (KB, 5698).

kerek ...-sA: *kerek erse* (AH, 410), *kerek oğlum erse* (KB, 817), *kerek sözlese* (KB, 2678), *kerek □or□salar* (KB, 2299).

Harezmi Türkçesinde Gereklilik İşaretleyicileri

Harezmi Türkçesinde gereklik ifade etmek için müstakil bir ek yoktur. Gereklik ifadesi, *-gU*, *-gU kerek*, *-sA kerek* (*kerek ...-sA*) ve *-mAk kerek* yapıları olmak üzere dört farklı biçimde ifade edilmiştir (Bulak, 2017, s. 362). Seyrek kullanılmakla birlikte *kerek -gU* şeklinde örnekler de mevcuttur: *kerek bilgü* (MM, 15/3-4), *kerek turğu* (MM, 66/1-2). Harezmi döneminden itibaren *-gU* yaygın gereklik kipi eki olmaktan çıkmıştır. *-mAk kerek* kalıbı, bu dönemden itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır (KTLG, 2019, s. 553-554). Harezmi Türkçesinde gereklik ifade eden yapılar şu şekildedir:

-gU: *artğu* (MM, 16/1-2), *bilgü* (MM, 66/4), *çı□mağu* (MM, 79/3).

-gU kerek: *bilgü kerek* (MM, 15/4), *yutğu kerek* (MM, 317/3).

kerek ...-sA (-sA kerek): *çı□sa kerek* (MM, 164/2), *kerek tursa* (MM, 272/3-4), *kerek körmese* (MM, 341/1-2), *körmese kerek* (MM, 343/2).

-mAk kerek: *qılmaq kerek* (NF, 16/8), *emgetmek kerek* (NF, 111/6), *çıqmaq kerek* (NF, 146/10), *bilmek kerek* (NF, 230/6), *turmaqın□g kerek* (NF, 290/11), *qaytarmaqın□gız kerek* (NF, 305/7).

Kıpçak Türkçesinde Gereklilik İşaretleyicileri

Kıpçak Türkçesinde gereklik ifade etmek için müstakil bir ek yoktur. Gereklik ifadesi, *-mAk kerek*, *-sA kerek*, *-Ar kerek*, *-mAlI*, *kerek + fiil + -gAy + kişi ekleri*, *-gA tiyer/tiyesidir/tiyişlidir* yapıları olmak üzere altı farklı biçimde ifade edilmiştir. *-mAk kerek* yapısında, *-mAk* ekinin sonundaki ünsüz çoğu zaman *k > □* değişimiyle /□/ şeklinde kullanılmıştır. Şahıs unsuru cümlelerin öznesi veya ana yükleminden anlaşılmaktadır. Bu dönemde en sık kullanılan gereklik kipi ifadesidir (Bulak, 2017, s. 364). *-mAlI* eki, Ermeni Harfli Kıpçak metinlerinde görülmektedir. Kıpçak Türkçesinde ekle ifade edilen tek gereklik kipidir (Bulak, 2017, s. 365). *-mAlI*, *kerek + fiil + -gAy + kişi ekleri* ve *-gA tiyer/tiyesidir/tiyişlidir* kalıplarında şahıs unsuru cümlelerin öznesi veya ana yükleminden anlaşılmaktadır. Bu yapılar, Ermeni Harfli Kıpçak metinlerinde görülmektedir (Bulak, 2017, s. 365-366). Kıpçak Türkçesinde gereklik ifade eden yapılar şu şekildedir:

-mAk kerek: *□ılma□ kirek* (GT, 42/2), *birmek kirek* (GT, 112/7), *bolma□ kerek* (TB, 149/B), *öldürme□ kerek* (TB, 152/B), *kirme□ kerek* (TB, 161/A).

-sA kerek: *bolsa kerek* (KTTYDG, s. 365).

-Ar kerek: *kider kerek* (KTTYDG, s. 365).

-mAlI: *ëşitmeli* (KZ, 150/5), *këlmeli* (KTTYDG, s. 365).

kerek + fiil + -gAy + kişi ekleri: *kerek ayt□ay* (TB, 186/B), *kerek alğaylar* (TB, 199/A), *kerek körgeyler* (TB, 205/B), *kerek yetkirgey* (TB, 205/B), *kerek bolğay* (TB, 208/A).

-gA tiyer/tiyesidir/tiyişlidir: *an□gar tiyer ant içmege* (TB, 156/B), *tiyışlidir man□ga yazmağa* (TB, 152/A), *tiyışlidir yarğuçlarğa* (TB, 153/A), *tiyesidir bermege* (TB, 153/A), *tiyışlidir töreçiğe* (TB, 153/B), *tiyışlidir bilmege* (TB, 160/B).

Çağatay Türkçesinde Gereklilik İşaretleyicileri

Çağatay Türkçesinde gereklilik kipi çoğunlukla *-mAk kirek* ve *-sA kirek* (*kirek ...-sA*) kalıplarıyla ifade edilmiştir. Çağatay Türkçesinde gereklilik sisteminin büyük ölçüde *-mAk kirek* yapısı etrafında toplandığı görülmektedir. Eckman (2013, s. 185), *-gU* sıfat-fiil ekinin gereklilik ifade ettiğini, çekiminin ise *fiil + -gU + şahıs eki* şeklinde yapıldığını ifade ederken, Bulak (2017, s. 366-367), gereklilik ifadesi için çok nadir olarak *-mAlI*, *-gU* ve *-gULUK* eklerinin de kullanıldığını belirtmiştir. Çağatay Türkçesinde gereklilik ifade eden yapılar şu şekildedir:

-mAk kirek: □*ılma*□ *kirek* (BV, 328/6), *kirmek kirek* (KTLG, s. 554), *tutma*□ *kirek* (KTTYDG, s. 637).

-sA kirek (kirek ...-sA): *körsem kirek* (KTLG, s. 556), □*ılsa* *kirek* (KTLG, s. 556), *kirek* □*ılmasan*□*g* (KTTYDG, s. 367).

Özbek Türkçesinde Gereklilik İşaretleyicileri

Tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi, Özbek Türkçesinde de gereklilik kipi için müstakil bir ek yoktur. Bu kip çekiminde *kerak*, *lozim*, *zarur* ya da *shart* kelimeleriyle oluşturulan analitik yapılar kullanılmaktadır. Bu kelimelerden önce, fiil tabanlarına *-sa* şart eki veya *-(i)sh*, *-moq*, *-(u)v* isim-fiil eklerinin iyelik eki almış şekilleri getirilerek çekim yapılır. Kipin olumsuz şekli, şart ekiyle yapılanda şart ekinden önce *-ma* olumsuzluk eki getirilerek; diğerlerinde *-maslik* eki ya da *kerak* kelimesinden sonra *emas* getirilerek yapılır.

Fiil + -sa şart eki + iyelik kökenli şahıs ekleri + kerak/lozim/zorur/shart

Fiil + -(i)sh/-moq/-(u)v isim-fiil ekleri + iyelik ekleri + kerak/lozim/zorur/shart

Teklik 1. Şahıs: *kutsam kerak, olmasam kerak, bilishim lozim, qolmog' im zorur, bormasligim shart, borishim kerak emas, ishlashim lozimmi.*

Teklik 2. Şahıs: *kutsang kerak, olmasang kerak, bilishing lozim, qolmog' ing zorur, bormasliging shart, borishing kerak emas, ishlashing lozimmi.*

Teklik 3. Şahıs: *kutsa kerak, olmasa kerak, bilishi lozim, qolmog' i zorur, bormasligi shart, borishi kerak emas, ishlashi lozimmi.*

Çokluk 1. Şahıs: *kutsak kerak, olmasak kerak, bilishimiz lozim, qolmog' imiz zorur, bormasligimiz shart, borishimiz kerak emas, ishlashimiz lozimmi.*

Çokluk 2. Şahıs: *kutsangiz kerak, olmasangiz kerak, bilishingiz lozim, qolmog' ingiz zorur, bormasligingiz shart, borishingiz kerak emas, ishlashingiz lozimmi.*

Çokluk 3. Şahıs: *kutsalar kerak, olmasalar kerak, bilishlari lozim, qolmoqlari zorur, bormasliklari shart, borishlari kerak emas, ishlashlari lozimmi.*

— *Barakalla. Sigir topilgani katta ish bo' ldi. Va' da bo' yicha keyingi haftada tog' angnikiga o' tsang kerak.* (BB, s. 21)

«*Yana biror nimani so'rab qolsa kerak*», *o' yladi u.* (BB, s. 22)

— Bir zamonlar bu yerda Qodiriya muridlari yashagan bo' lsalar kerak, — degan taxminni aytadilar. (EYY, s. 26)

Xullas, men bizning dinimiz asos e' tibori ila san' atning hech qaysi turiga qarshi bo' lmasa kerak deb o' ylayman. (EYY, s. 47)

Men shaharga kelyapman. Ko' rsatishim shart emas. Siz shahardan ketyapsiz. Siz ko' rsatishingiz shart. (EYY, s. 86)

Hirotning yetti yot begonalar ilkiga o'tib ketishini istamasa kerak. (SHG, 163)

— Qoyilman, — xursand bo' ldi Jo' rabek. — Baribir, sen halol o' ynashing kerak. (BB, s. 20)

— Sen albatta, o' qishing kerak. (BB, s. 26)

Bunday shaxslar ko' payishi va katta kuchga aylanishi uchun ma' rifiy zamin tayyorlashimiz lozim. (BB, s. 39)

Buning uchun ta' lim (maktab va institut) va tarbiya (oila, mahalla, maktab) tizimidagi ma' naviy bo' shliqni birinchi galda to' ldirish zarur. (BB, s. 39)

«Bilmayman, — debdi oqsoqol, — ko'p narsani yodda tuta bilish uchun kishida qattiq iroda bo' lishi kerak, ya'ni yodlanadigan matnni yodlash bilan doim mashg' ul bo' lish shart, men bundan ham foydaliroq dori borligini bilmayman». (EYY, s. 12)

Buxoriy amirga: «İlmni xohlovchilar olimlar huzuriga borib ilm olishlari kerak» deb xat yozdi. (EYY, s. 16)

Biz ham ma' rifat va texnikamiz bilan ko' mak berishimiz zarur: ... (EYY, s. 43)

Bunday kunlarda ular bilan yonma-yon bo' lishimiz shart (Qat'iy). (EYY, s. 43)

Endi Abdulatifni olib qaytishim zarur. (SHG, s. 40)

Yosh bolalar... ularga rahm qilish kerakmi, yo' qmi? (SHG, s. 96)

— Ana, ikki tomonimizdan shunday kuchli yog'iyalar bostirib kelayotgan paytda ichki nizolarni unutish kerak emasmi? (SHG, s. 158)

— Albatta, siz borishingiz shart emas! (SHG, s. 168)

Ularning qaysisi qay darajada haq va nohaq ekanini aniqlash uchun katta tekshirish o' tkazish lozim. (SHG, s. 240)

Siz uni mag' lub etmog' ingiz lozim. (BB, s. 4)

Negaki, bolalar kitoblari sahifasidagi qahramonlar mard, olijanob, rostgo'y bo' lmog' i kerak, bizda esa ayyor, qallob, odobsiz "qahramon"lar siymosi hali-hanuz kamaygan emas. (BB, s. 39)

Har qanday nutq, suhbat isbotlilik xususiyatiga ega bo'lmog'i kerak. (BB, s. 46)

Murid, ya'ni xalifa, ya'ni shogird qanday bo'lmog' i lozim? (EYY, s. 40)

Men bular bilan bir tuproqqa yotmog' im kerak. (EYY, s. 43)

Ularga qasos qaytmog'i kerak! (SHG, s. 23)

Buning uchun Xoqoni Sayyid sizga jazo buyurmoqlari kerak! (SHG, s. 29)

— *Ammo ko'rmamak Abdulatif... o'zini tarbiyalab o'stirgan avliyo momosini zanjirband qilgani uchun jazo olmog'i lozim!* (SHG, s. 62)

— *Shahzodayi juvonbaxt, meni hazrat momongiz yubordilar, tezroq Ulug'bek hazratlariga uchramog'im zarur!* (SHG, s. 80)

Endi og'a-inidek yaqin bo'lmog'imiz lozim. (SHG, s. 87)

Lekin men avval Kobulga borib onamni ko'rmog'im shart. (SHG, s. 207)

Notiq yutuqlarimizni qayd etish bilan birga, kamchilik, xatolarimizni ham qayd etib, kelajakni o'ylagan holda gapirishdan charchamasligi lozim. (BB, s. 46)

Ammo iqtiboslami suiiste' mol qilmaslik kerak. (BB, s. 47)

Hech bir xalq boshqa xalqqa o'z tartibini tiqishtirmasligi kerak. (EYY, s. 52)

Ammo sulh mustahkam bo'lishi uchun Abdulatif Ixtiyoriddin qal'asidan chiqmasligi lozim. (SHG, s. 65)

— *Endi ayting-chi, sizga qilgan o'shal odamiylikni men nechun onamga nisbatan qilmasligim kerak?* (SHG, s. 97)

Ya'ni inson o'zini o'zi komil qilish uchun kurashuvi kerak. (EYY, s. 36)

Yeni Uygur Türkçesinde Gereklilik İşaretleyicileri

Uygur Türkçesinde de Özbek Türkçesindeki gibi gereklilik kipi için müstakil bir ek yoktur. Bu kip çekiminde *kérek*, *lazim*, *zörür* ya da *şert* kelimeleriyle oluşturulan analitik yapılar kullanılmaktadır. Bu kelimelerden önce, fiil tabanlarına *-sA* şart eki veya *-(i)ş*, *-mAk* isim-fiil eklerinin iyelik eki almış şekilleri getirilerek çekim yapılır. Bazen *-ş kérek/lazim* (*qiliş kérek*, *oylaş lazim*), *-mAk kérek/lazim* (*qilmaq kérek*) şeklinde isim-fiil eklerinin sonuna şahıs eki eklenmeden de gereklilik kipi ifade edilebilmektedir. Kipin olumsuz şekli, şart ekiyle yapılanda şart ekinden önce *-mA* (> *-mi*) olumsuzluk eki getirilerek; diğerlerinde *-mAslik* eki ya da *kérek* kelimesinden sonra *emes* getirilerek yapılır. Olumsuz çekimde bazen *mümkün* kelimesi üzerine *emes* getirilerek de aynı durum karşılanabilmektedir (Doğan, 2016, s. 128).

Fiil + -sA şart eki + iyelik kökenli şahıs ekleri + kérek/lazim/zörür/şert

Fiil + -(i)ş/-mAk isim-fiil ekleri + iyelik ekleri + kérek/lazım/zörür/şert

Teklik 1. Şahıs: *kütsem kérek, qalmısam kérek, bilişim lazım, qalmıgım zörür, kelmesligim şert, işlişim kérek emes, kélişim mümkün emes, yézişim kérekmü.*

Teklik 2. Şahıs: *kütseñ kérek, qalmisañ kérek, bilişñ lazım, qalmıgıñ zörür, kelmesligiñ şert, işlişñ kérek emes, kélişñ mümkün emes, yézişñ kérekmü.*

Nezaket Şekli: *kütsiñiz kérek, qalmisiñiz kérek, bilişñiz lazım, qalmıgıñiz zörür, kelmesligiñiz şert, işlişñiz kérek emes, kélişñiz mümkün emes, yézişñiz kérekmü.*

Teklik 3. Şahıs: *kütse kérek, qalmısa kérek, biliş lazım, qalmıgı zörür, kelmesligi şert, işliş kérek emes, kéliş mümkün emes, yéziş kérekmü.*

Çokluk 1. Şahıs: *kütsek kérek, qalmısaq kérek, bilişimiz lazım, qalmıgımız zörür, kelmesligimiz şert, işlişimiz kérek emes, kélişimiz mümkün emes, yézişimiz kérekmü.*

Çokluk 2. Şahıs: *kütseñlar kérek, qalmısañlar kérek, bilişñlar lazım, qalmıgıñlar zörür, kelmesligiñlar şert, işlişñlar kérek emes, kélişñlar mümkün emes, yézişñlar kérekmü.*

Çokluk 3. Şahıs: *kütsele kérek, qélişmısa kérek, bilişışı lazım, qalmaqliri zörür, kelmesligi şert, işleşliri kérek emes, kéliş mümkün emes, yéziş kérekmü.*

Belki sizniñ gémiñizni bilidiğan birer can bolsa kérek. (LM, s. 235)

– Béşiñizni éğirlaşturuvatqan tügmen téşi éhtimal muşu bolsa kérekqu deymen, mana éliñ. (ÇTO, s. 67).

Köpünçe “Yaxşı köriüp ketmisem kérek” dep oylayttım. (ÖS, s. 6)

– Men sizniñ méni qañçilik yaxşı köridiğanliqıñizni belkim sizdin bekrek çüşensem kérek. (ÖS, 201)

U özi doxtur bolğini bilen öziniñ bedininiñ güzelligini qandaq asraşni adettiki bezi savatsız qızlarçilikmu bilmise kérek. (ÖS, 390)

Öydikilerniñ éytişçe, u bir-ikki kün içide Turpandın qaytıp kelse kérek. (OZ, 35)

– Sen téxi uniñ qolliriğa sepsalmısañ kérek, qoli başqılarnıñ qolidin uzunraq turmamdu? (OZ, 54)

Qebile kişiliri, <<Leylini ata-anisidin tilimek kérek, bu biçare aşiqni meşuqığa qoşmaq kérek>> déyişti. (LM, s. 206-207)

– Şöhret digen héliqi seteñlerdeki öziçila quçaq éçip kéliidiğan nerse emes. Uni herkim özi tépişi kérek. (ÇTO, s. 59)

Keñ ammiğa muşu nuqtini uqturuşımız kérek. (ÇTO, s. 114).

Biz xelqimizniñ canıcan menpeetini köz qarçuğımızni asrıgımızdek asrışımız, buniñ kapaliti üçün intizamğa qattıq riaye qilişimiz lazım. (ÇTO, s. 114).

Derhal ölüvélîşim kérek!... (ÖS, s. 1).

Néme qılış kérek? Emdi qandaq yaşaş kérek? (ÖS, s. 92)

Bu qupquruq dunyada peqet ölümqıla tayinip yaşaş lazim. (ÖS, s. 271)

Siz qelbiñzdiki boşluqni birer ğaye yaki étiqadmu bilen tolduruşñiz kérek. (ÖS, s. 363)

Bügündin başlap bahani sel çüşürüp, cavendiki mavu gezlimlernimu altun qilivélîş lazim, téxi! (OZ, 32)

«Deşt-bayavanda maña oxşaş yalğuz yolğa çıqqan bu qandaq adem bolğiydi» dep oylidi Xociniyaz, «emdi néme qılış kérek? Yéniğa bériş kérekmu? Yaki...» (OZ, 57)

– Qoralni kimge bérişñ kérek? (OZ, 474)

... Ürümçidiki Sovét konsuliniñ şahit bolup qol qoyuşi şert. (OZ, 499)

Bundaq xiyalni qılmasliq kérek. (ÖS, s. 114)

U Perideni zadila körmesligim, uniñ bilen uçraşmasliqim kérek dep oyliğanidi. (ÖS, s. 248)

Ehmiyetlik yaki ehmiyetsiz ikenlikini biz ölümniñ sebebidin izdimesligimiz lazim, çünki peqet ölüvélîşniñ özila ehmiyetlik... (ÖS, s. 459)

Sizniñ bu xizmetni obdan beca keltürüşñizge işinmen, emma bu sirni öziñizdin bölek héçkim bilmesligi kérek! (OZ, s. 6)

«Uygur, Xenzu, Qazaq, Özbék ve başqa milletler bir-birige qérindaş, ularniñ hemmisi baraver boluşi, héçqaysiniñ kemsitilmesligi lazim. (OZ, s. 27)

Tablo 1. Tarihî Türk Lehçeleri ile Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde Gereklik İşaretleyicileri

Köktürk Türkçesi	Mevcut metinlerde gereklik kipine rastlanmamıştır.
Eski Uygur Türkçesi	-gU kergek, -mİş kergek, -mAk kergek, -gU ol, -gUİUk ol
Karahanlı Türkçesi	-gU, -gU kerek, kerek ...-sA
Harezmi Türkçesi	-gU, -gU kerek, -sA kerek (kerek ...-sA), -mAk kerek
Kıpçak Türkçesi	-mAk kerek, -sA kerek, -Ar kerek -mAlI, kerek + fiil + -gAy + kişi ekleri, -gA tiyer/tiyesidir/tiyişlidir
Çağatay Türkçesi	-mAk kerek, -sA kerek (kerek ...-sA)
Özbek Türkçesi	Fiil + -sa şart eki + iyelik kökenli şahıs ekleri + kerak/lozim/zorur/shart Fiil + -(i)sh/-moq/-(u)v isim-fiil ekleri + iyelik ekleri + kerak/lozim/zorur/shart
Yeni Uygur Türkçesi	Fiil + -sA şart eki + iyelik kökenli şahıs ekleri + kérek/lazim/zörür/şert Fiil + -(i)ş/-mAk isim-fiil ekleri + iyelik ekleri + kérek/lazim/zörür/şert

Sonuç

Bu çalışmada, Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri ile Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde gereklik işaretleycileri tarihsel gelişim süreci içerisinde karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Elde edilen bulgular, gereklik anlamının Türkçede tarih boyunca tek bir işaretleyciyle değil, dönemlere göre çeşitlenen morfolojik, sözcüksel ve morfoloji-leksikoloji bağlantılı yapılar aracılığıyla ifade edildiğini göstermektedir. Tespit edilen gereklik işaretleycileri Tablo 1’de toplu olarak gösterilmiş olup bu tablo, söz konusu çeşitlenmeyi tarihsel süreç içerisinde açık biçimde ortaya koymaktadır.

Çalışmada elde edilen veriler, Türkçede gereklik anlamının uzun süre müstakil bir gereklik ekiyle değil, farklı morfolojik ve morfoloji-leksikoloji bağlantılı yapılarla ifade edildiğini göstermektedir. Köktürk Türkçesinde incelenen metinlerde doğrudan gereklik işaretleyci bir yapıya rastlanmazken Eski Uygur Türkçesinde gereklik anlamını karşılayan çeşitli yapıların ortaya çıktığı, sonraki dönemlerde ise bu yapıların değişerek, çeşitlenerek veya kullanım dışı kalarak gelişimini sürdürdüğü görülmektedir. Özellikle Eski Uygur Türkçesinde görülen *-gU kergek*, *-mİş kergek*, *-mAk kergek*, *-gU ol* ve *-gUUk ol* yapıları gereklik kategorisinin ilk sistemli görünümünü oluşturmaktadır.

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde gereklik işaretleycilerinin önemli ölçüde süreklilik gösterdiği görülmektedir. Özellikle *-gU* ve *-gU kerek* yapıları her iki dönemde de kullanılmaya devam etmiştir. *Kerek ...-sA* kalıbı Karahanlı Türkçesi döneminde ortaya çıkmış, Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde de kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde bunlara ek olarak *-mAk kerek* yapısının yaygınlaşmaya başladığı tespit edilmiştir. Bu durum, daha sonraki dönemlerde yaygınlık kazanacak olan *isim-fiil + kerek* yapısının tarihî gelişim sürecine işaret etmektedir.

Kıpçak Türkçesi, gereklik işaretleycileri bakımından incelenen tarihî dönemler içerisinde en zengin görünümün tespit edildiği dönemlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemde *-mAk kerek*, *-sA kerek*, *-Ar kerek*, *-mAlI*, *kerek + fiil + -gAy + kişi ekleri* ve *-gA tiyer/tiyesidir/tiyişlidir* gibi farklı işaretleycilerin bir arada kullanılması, gereklik anlamının çeşitli dilsel yollarla ifade edildiğini göstermektedir. Buna karşılık Çağatay Türkçesinde sistemin büyük ölçüde *-mAk kerek* ve *-sA kerek* yapıları etrafında sadeleştiği görülmektedir.

Çağatay Türkçesinin devamı niteliğindeki Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde gereklik işaretleycilerinin analitik yapılar etrafında şekillendiği görülmektedir. Her iki lehçede de şart eki veya isim-fiil ekleri üzerine kurulan ve *kerak/kérek*, *lozim/lazim*, *zorur/zörür*, *shart/şert* gibi sözlüksel unsurlarla oluşturulan yapılar yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu durum, tarihî dönemlerde görülen *kerak/kerek* merkezli yapıların çağdaş lehçelerde de varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Çalışmada tespit edilen gereklik işaretleycileri içerisinde tarihî sürekliliği en açık biçimde takip edilebilen unsur *kergek/kerak/kerek/kerak/kérek* kelimesidir. Gereklik anlamı için kullanılan kelimelerin en eskisi olan *kergek*, “eksik olmak” anlamındaki *kerge-* fiiline getirilen *-k* isim yapım ekiyle oluşmuştur. Kelime Eski Türkçede “gerek, lüzum” anlamlarının yanı sıra “ihtiyaç, eksik” anlamlarında da kullanılmaktadır (KTLG, 2019, s. 561). Daha sonraki dönemlerde ses değişmelerine bağlı olarak Karluk sahasında *kerak* ve *kérek* biçimlerinde yaşamaya devam etmiştir. Bu durum, gereklik işaretleycileri içerisinde tarihî sürekliliği en güçlü biçimde izlenebilen unsurun *kergek* kökenli yapılar olduğunu göstermektedir. Buna karşılık Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde gereklik anlamı veren *lozim/lazim*, *zorur/zörür* ve *shart/şert* gibi işaretleyciler Türkçe kökenli olmayıp alıntı unsurlardır.

Sonuç olarak Tablo 1’de görülen veriler, Türkçede gereklilik kategorisinin tarihî gelişiminin tek bir kip eki üzerinden değil, farklı dönemlerde ortaya çıkan ve zamanla değişime uğrayan gereklilik işaretleyicileri üzerinden takip edilebildiğini göstermektedir. İncelenen veriler, bazı gereklilik işaretleyicilerinin tarihî süreç içerisinde kullanım dışı kaldığını, bazılarının ise biçim değiştirerek günümüze kadar ulaştığını göstermektedir. Özellikle kergek > kerek > kirek > kerak/kérek çizgisinde izlenebilen süreklilik, Türkçede gereklilik işaretleyicilerinin tarihî gelişiminin takip edilebilmesine imkân sağlamaktadır. Çalışmanın ortaya koyduğu veriler, Türkçede gereklilik kategorisinin tarihî gelişiminin yalnızca gereklilik kipi veya belirli bir ek üzerinden değil, gereklilik anlamını işaretleyen bütün dilsel unsurların birlikte değerlendirilmesiyle açıklanabileceğini ortaya koymuştur. Bu yönüyle çalışma, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde gereklilik işaretleyicilerinin değişim ve sürekliliğini bütüncül bir bakış açısıyla değerlendiren karşılaştırmalı bir çerçeve sunmaktadır.

Kısaltmalar

AH: Atebetü’l-Hakayık

BB: Boburning Bolaligi

BV: Bedâyiü’l-Vasat

ÇTO: Çala Tegken Oq

ETS: Eski Türk Şiiri

EYY: Eng Yorug’ Yulduzlar

İKPÖ: İyi ve Kötü Prens Öyküsü

GT: Gülistan Tercümesi

KB: Kutadgu Bilig

KT D: Kül Tigin Doğu Yüzü

KTLG: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri 1

KTTYDG: Karşılaştırmalı Tarihî Türk Yazı Dilleri Grameri

KZ: Kıpçakça Zebur

LM: Leyli Mecnun

MM: Mu’inü’l-Mürîd

NF: Nechü’l-Ferâdis

OZ: Oyğangan Zémin 1

ÖS: Ölüvêliş Sen’iti

SHG: Shohruh va Gavharshod

TB: Töre Bitigi

Kaynakça

- Akbulut, E. (2017). *Töre Bitiği inceleme-metin* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim* (6. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I metin*. Millî Eğitim Basımevi.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri* (3. Baskı). Türk Tarihi Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2006). *Atebetü'l-hakayık / Edib Ahmet B. Mahmud Yükneki* (3. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkan, İ. (2006). *Ermeni harfleriyle yazılmış Kıpçakça Zebur metin-dizin* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslan Demir, S. (2008). *Türkçede isteme kipliği*. Grafiker Yayıncılık.
- Aydın, M. (2007). *Dilbilim el kitabı* (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı). 3F Yayınevi.
- A'zam, M. (2002). *Eng yorug' yulduzlar*. Sharq Nashriyoti.
- Balcı, T. & Balcı, H. (2015). Zaman, kip, kip(sel)lik kavramları hakkında. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 3(1), 377-391.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin grameri* (10. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Benzer, A. (2010). İşleve dayalı dil bilgisi: Türkçede tahmin ve ihtimal anlatımları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 144-153. <https://doi.org/10.1501/MTAD.7.2010.3.50>
- Benzer, A. (2012). *Türkçede zaman, görünüş ve kiplik*. Kabalıcı Yayınevi.
- Bulak, Ş. (2017). *Karşılaştırmalı tarihî Türk yazı dilleri grameri -fil çekimi-*. Kesit Yayınları.
- Bybee, J. & Fleischman, S. (1995). Modality in grammar and discourse an introductory essay. J. Bybee ve S. Fleischman (Ed.), *Modality and grammar in discourse içinde* (s. 1-14). Joan Benjamins.
- Coşkun, M. V. (2017). *Özbek Türkçesi grameri* (3. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çürük, M. S. (2010). Olumsuzluk ve kiplik arasındaki ilişki: bakış ve yaklaşımlar. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 57-72.
- Dallı, H. (2018). *Türkçede söz diziminin yapı birimleri*. Papatya Yayıncılık.
- De Haan, F. (2006). Typological approaches to modality. (Ed. W. Frawley), *The expression of modality içinde* (s. 27-69). Mouton de Gruyter.
- Deny, J. (2012). *Türk dil bilgisi-Osmanlı Türkçesi*. (Çev. A. U. Elöve). Kabalıcı Yayınevi (Orijinal eserin basım tarihi 1921).
- Dinar, T. (2020). Kiplik. (Ed. E. Boz), *Türkçede dilbilgisel ulamlar içinde* (s. 57-90). Gazi Kitabevi.
- Doğan, L. (2016). *Uygur Türkçesi grameri*. Paradigma Akademi.
- Eckmann, J. (2013). *Çağatayca el kitabı* (5. Baskı). (Çev. G. Karaağaç). Kesit Yayınları.
- Eckmann, J. (2014). *Nechü'l-Ferâdis metin, dizin-sözlük, tıpkıbasım* (Birleştirilmiş Baskı). (Yayl. S. Tezcan & H. Zülfikar). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ediskun, H. (1999). *Türk dil bilgisi* (6. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2013). *Çağdaş Türk dili* (8. Baskı). Grafiker Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Erk Emeksiz, Z. (2008). Türkçede kiplik anlamının belirsizliği ve anlamsal roller. *Dil Dergisi*, (141), 55-66. https://doi.org/10.1501/Dilder_0000000098
- Erkman Akerson, F. & Ozil, Ş. (1998). *Türkçede niteleme sıfat işlevli yan tümceler*. Simurg.

- Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Tek Ağaç Eylül Yayıncılık.
- Guzev, V. G. (2004). Bitimli (Finit) şekillerin Türk gramerindeki yeri üzerine. *Zeynep Korkmaz armağanı* içinde (s. 189-194). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Guzev, V. G. (2007). Teorik Türk gramerinden: fillin beş genel çekimleme ulamı üzerine. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Cilt 1 (24-29 Eylül 2000)* içinde (s. 697-703). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güler, E. (2018). *Tarihî Kıpçak Türkçesinde tasarlama kiplerinin işlevleri* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gültekin, M., Koraş, H. & Kurbanova, M. (2019). *Özbek Türkçesi gramer-metin-sözlük*. Kesit Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). Karahanlı Türkçesi grameri (4. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve kötü prens öyküsü*. (Çev. V. Köken). Türk Dil Kurumu Yayınları. (Orijinal eserin basım tarihi 1971).
- Hirik, S. (2013). Türkçede kip-kiplik terimleri ve tanımları üzerine. (Ed. B. Gül), *Bengü belâk Ahmet Bican Ercilasun armağanı* içinde (s. 243-252). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin dil bilgisi* (2. Baskı). Akçağ Yayınları.
- Karakaya, İ. (2020). *Leyli Mecnun metni esasında Yeni Uygur Türkçesinde gramer incelemesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Kaya, M. (2025). *Perhat Tursun'un "Ölüveliş Sen'iti" adlı romanı üzerine dil incelemesi (ses bilgisi-şekil bilgisi-sözlük)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik incelemeleri ve Türkçe*. Dinozor Kitabevi.
- Kerimoğlu, C. (2019). *Genel dilbilime giriş* (5. Baskı). Pegem Akademi.
- Kerimoğlu, C. (2021). *Kiplik ve kip* (4. Baskı). Pegem Akademi.
- Kocaman, A. (1981). Türkçede kip olgusu üzerine görüşler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 28-29(1980-1981), 81-85.
- Qodirov, P. (2009). *Shohruh va Gavharshod*. O'zbekiston Nashriyot.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi* (4. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nuyts, J. (2006). Modality: overview and linguistic issue. (Ed. W. Frawley), *The expression of modality* içinde (s. 1-26). Mouton de Gruyter.
- Omon, B. (2002). *Boburning bolaligi*. G'afur G'ulom Nomidagi Nashriyot-Matbaa İjodiy Uyi.
- Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde fül*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi grameri* (2. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. (2016). *Özbek Türkçesi el kitabı* (3. Baskı). Palet Yayınları.
- Palmer, F. R. (2001). *Mood and modality* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Seçkin, P. (2014). Anlama ve anlatma sürecinde "kip" ve "kiplik". *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 7-16.
- Seyis, Y. (2019). *Abdurrahim Ötkür'ün "Oyganğan Zemin 1" adlı romanı (inceleme-metin-aktarma)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Talip, A. (1985). *Çala Tegken Oq*. Şincan Xelq Neşriyati.
- Tekin, T. (2014). *Orhon yazıtları* (5. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toktar, S. & Deniz Yılmaz, Ö. (2023). Türkçede -Dİ idi ~ -Dİydİ biçim biriminin ayrırcı özellikleri üzerine. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 312-332. <https://doi.org/10.16985/mtad.1181297>

Türkçede Gereklik İşaretleyicilerinin Tarihi Gelişimi: Tarihi Türk Lehçeleri ile Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme / Karakaya, İ.

Toparlı, R. & Argunşah, M. (2008). *Mu'înü'l-Mürîd*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu Yayınları. (2019). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri I -fiil- basit çekim* (3. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uzun, N. E. (1998). Türkçede görünüş/kip/zaman üçlüsü. *Dil Dergisi*, (68), 5-22.

Yazıcı Ersoy, H. (2014). *Başkurt Türkçesinde kip*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yıldırım, H. (2009). *Özbek Türkçesi (Dil bilgisi-ahştırmalar-konuşma-metinler)*. Gazi Kitabevi.